

Михайло Наєнко

З РОСИ Й ВОДИ!

17 травня виповнюється 90 років Анатолію Дімарову

Письменник, бува, вичерпується до дна і тоді постає перед дилемою: що далі? Досвід Ольги Кобилянської з її останньою чвертю століття загальновідомий, але для підтвердження цієї думки наводять переважно випадки із зарубіжної літературної практики: от, мовляв, відомий автор повістей “Над прірвою в житті” та “Вище крокви, будівничі!” (Дж. Селінджер) розжився за гонорари на димфортецю та й відгородився в ньому від світу. Бо відчув, що вичерпався...

Анатолія Дімарова важко уявити “вичерпанам”. Понад півстоліття активної праці в літературі його не тільки не втомлюють, а додають з роками ще більшої енергії, і на книжкових полицях читачів з’являються нові й нові твори. Вже було й на лінь почав скаржитися (в інтерв’ю причіпливим газетярам), уже й автобіографічну повість “На коні й під конем” (1972) та двокнижні мемуари (“Прожити й розповісти”, 1997, 1998) опублікував, але після того, дивись, з’явилася спочатку книжка оповідань та ґрунтовно доповнена “Поема про камінь” (“Зблиски”, 2002), потім – “Божа кара” (2009), у якій – одна з кращих його повістей “Сповідь стукача” та ціла низка менших і більших повістей, новел і етюдів. Посилився в цих творах іронічний погляд письменника на життя, а загалом вони пройняті тугою за втраченим поколінням останніх десятиліть нашого нібито й “розшнурованого” і водночас – непевного у своїй незалежності-залежності життя. Серед тих “утрачених”, мабуть, найколеритні-

шими вийшли агент-стукач зі згаданої повісті та його коханка “в червоному”, через яку й “потрапив на гачок” до ще зовсім недавніх кадебчуків і став нібито кадебешним стукачем мимом власного бажання. З волі чи не з волі

йому стукалося протягом значного шматка життя, але як особистість він через те виявився втраченим і для себе, і для свого часу. А в “Зблисках” – ціла когорта подібних людських типів, фізіономії яких прочитуються, бува, навіть у їхніх прізвиськах, що винесені автором у заголовки оповідань: “Борода”, “Тринда”, “Мітла”, “Матка”, “Шалаяпа”, “Тирлик”, “Німецька курва”... Для повноти картини бракувало тут хіба що Матні, Лушні та Пацюка, які, знаємо, разом із Чіпкою (“Хіба режуть воли...”

Анатолій Дімаров, письменник

Панаса Мирного) свого часу символізували “пропащу силу” України кінця ХІХ ст. Нині вже й ХХ-е скінчилося, а “пропащих сил” не меншає: один тільки те й знав, що на більшовицьких мітингах та демонстраціях носив, як сновида, свою бороду “по нашій нефрикаській «жізні»”; інший (Альоша) “чужим” прожив життя і з власною дружиною (“Сама, дура, за такого же и вышла”), і з недоладним фахом аеродромного попихача; ще інші замість можливостей стати музикантами-артистами, скотилися на дно пиятики або повійства; а були серед них і такі, що розстаралися на повну хату байстрюків чи опинилися в радянських таборах, а потім добровільно віддали Богу душу тільки тому, що в часи окупації довелося грати роль “німецької курви”. Лише

зрідка в їх середовищі з'являлися справжні, майже святі праведники: одному за "рідне" дисидентство сім років сибірської каторги впаяли ("Там багато наших сидить... Пів-України..."), а його згорьована мати Марія не змогла навіть провідати сина на тих каторгах, бо зібрані на поїздку гроші з'їла інфляція. Письменник, як я казав, на подібні речі дивиться часом з усміхом ("То як ви, діду, життя прожили? А отак і прожив: в одні двері зайшов, а в другі вийшов"), але здебільшого гору в нього бере одвічне запитання: коли ж приходять у наш світ отакі Марії, що не можуть навіть перед смертю побачитись зі своїм єдиним сином? Відповідь залишалася... без відповіді: бо як у минулому, так і сьогодні, матері продовжують народжувати Божого Сина, "якого ми в своїй сліпоті жорстоко посилали, посилаємо і будемо посилати на роз'яття, на муки, на смерть". Одне слово, не життя, а класична "пропаща сила". Можливо, такий не дуже оптимістичний погляд на життя народжується в усіх (або в кожного), хто має за плечима майже століття? Але до А. Дімарова той погляд "учепився" ледве чи не з дитинства й літ літературної молодості.

Формувалася його молодість у часи газетярства після минулої війни з фашизмом, карби якої у вигляді шрамів від фронткових поранень доводиться носити ще й сьогодні; протягом усього життя в душі письменника ятриться також неვიгойна рана від втрати навіть рідного батькового прізвища. Під час лихолітньої колективізації та голодомору той батько потрапив під каток більшовицького розкуркулення, а мати, рятуючись від звинувачень у зв'язках із куркульством, його прізвище (Гарасюта) правдами й неправдами зуміла замінити на "Дімарова". Відтак збереженням виявився біологічний рід, а письменство збагатилося на ще одне, "дімаровське", ім'я.

Утверджуватися в тому імені було не просто; повоєнного часу, замість підтримки молодих талантів та вращення їх у набуту літературну традицію, стало модним в Україні нацькувати їх на... ту традицію; а за нею ж, як водиться, стояли живі ще люди, яких гордо іменували тоді "радянськими письменниками". Періодично владі треба було їх "проріджувати", бо, чого доброго, ще втнуть у своїх писаннях якусь "антирадянщину" чи посіють у головах читачів кукіль "буржуазного націоналізму". Ці два жупела, та ще "формалізм-модернізм", були в радянській літературі (з погляду влади) найбільшим гріхом, за який

(кажучи словами Довженка) виявлених грішників періодично пасинкували, як тютюн. І от одного разу (1948 р.) "рідна" компартія, пам'ятаючи недавні наскоки на Довженкову "Україну в огні", "Мандрівку в молодість" Рильського та інші "ідейно не витримані" твори, скликала до Києва молодих літераторів ("хунвейбінів", як уточнює ще й сьогодні А. Дімаров), нацькувала їх на старших письменників і в їхній бік на врочисто-робочій нараді-пенумі полетіли з уст жовторотих критичні лайки з найдикішими звинуваченнями: "вершники" сідають уже не в сідла своїх коней, а на сідала, ешелони їхні аж надто вже голубі (а в комунізм же мають летіти лиш червоні паровози!), деякі письменники, прикрившись фальшивою червоною хустиною, аж надто довго засиділися в бур'янах чи шукають відради в євшан-зіллі, а треба б – у виробничій проблематиці. Пора вже, мовляв, до всього цього придивитися справжнім критичним оком!.. Від того придивляння не здоровилось у 1947–1948 роках і М. Рильському, і Ю. Яновському, і П. Панчу, і Л. Смілянському, і ще багатьом іншим національним письменникам. А в 1949-му вдарили ще й по космополітах...

Надивившись на це все, молодий тоді поет А. Дімаров (до СПУ його приймали як поета, а серед тих, хто давав рекомендацію для вступу в Спілку, був навіть "сам" П. Тичина) почав відходити від поезії і запускати своє перо таки в прозову борозну. Нариси, етюди, оповідання, короткі повісті... А згодом дійшла черга й до роману. Але (подумалось) добре було б написати твір не про ризиковитих "вершників", "ешелонників" чи про виробничі конфлікти (якими "радянський читач" – цитую фрагмент з мемуарного двокнижжя прозаїка – був "обгородований на смерть"), а про звичайні родинні, сімейні проблеми. Об них ще недавно перед тим спіткнувся був Ю. Яновський, створивши драму "Дочка прокурора", в зображеній сім'ї якої немає порозуміння "в питаннях душі" і через те "шматок до горла не лізе". Київське літературне і театральне середовище ту драму шельмувало аж до тих пір, поки про неї позитивно не відгукнулася головна компартійна газета "Правда". Починаючи роботу над "сімейним твором", А. Дімаров про це, звичайно, знав, але відкинув усякі сумніви, і з'явився відтак роман "Його сім'я" (1956). Він "став своєрідним бестселером, ним зачитувалися молоді й старі, – пише в тому ж двокнижжі прозаїк. – І не тому, що він був такий уже доскона-

лий художньо, а тому, що він зачепив тему, на якій у той час лежало своєрідне табу”. Роман розійшовся в усі кінці тодішнього не-потопляемого СРСР, за ним влаштовується читацька конференція навіть у бібліотеці “Группового Комітета Военно-Морского флота г. Кронштадта”, а місцевим “доброзичливцем” (А. Дімаров працював тоді у Львові і “прикріплений” був до тамтої письменницької організації) така популярність роману, як водиться, почала муляти очі й розпалювати заздрощі. Аж до того, що в письменницьку шапку один із місцевих класиків устроїв велику ложку (щоб над романістом посміялися люди на вулиці чи в трамваї!), а іншого разу “влаштовано” було зустріч із читачами в якомусь клубі, що в чортів на болотах, на далекій околиці Львова. Приїхав туди прозаїк о 8-й ранку, а там усе зачинено, обгороджено високими парканами, а над ворітьми – металеві літери: “Психіатрична лікарня”...

Розіграти когось у письменницькому середовищі – тут великий мастак і сам А. Дімаров. Але це, як кажуть, під час дозвілля. У серйозній же справі – не до розігрувань. Особливо, коли берешся за проблему, на якій лежить навіть не літературно-тематичне, а ще й ідеологічне табу. В часи так званої “хрущовської відлиги” А. Дімаров зважився зачепити найбільш табуйовані в СРСР вивихи з колективізацією та голодоморними жахами рубежу 20–30-х років ХХ ст. Підштовхували до цього тодішні деякі послаблення в галузі цензурних обмежень, і письменник почав працювати над новим романом “...І будуть люди”. Художню вартість твору (ще в рукопису) взявся визначати не хтось із фахівців-літературознавців, а... академічний Інститут історії компартії. Один із його співробітників свій відгук про рукопис розпочав без будь-яких церемоній: “...Автор (тобто А. Дімаров. – М. Н.) докорінно розходиться з партійними документами, з усією нашою підручною і монографічною літературою в оцінці подій кінця 1929 – початку 1930 року, в оцінці суцільної колективізації... У партійних документах і історичній літературі відзначається, що масовий колгоспний рух розгорнувся на здоровій основі... що революційний переворот на селі здійснюється за ініціативою і під керівництвом Комуністичної партії і Радянської влади. В романі ж сільські комуністи, партійні осередки показані як негативна сила. Всього три позитивних персонажі комуністів проходять через роман

– секретар райпарткому Григорій Гінзбург, голова Тарасівської сільради Василь Ганжа і начальник райвідділу міліції Федір Світличний. Але всі вони стають жертвами несправедливості. Верх беруть усякі кар’єристи, пристосовники, які вершать справи на селі”. Такого “наукового” спостереження було достатньо, аби роман видавничі редактори ґрунтовно перепсували і 1964 р. видали його як інваліда, що побував у недоладному польовому медсанбаті. Зникли з твору насамперед найкolorитніші сторінки про сприйняття колективізації самими селянами. Ось одна з них: “...Січень... стука щосили у двері, гуна нахабно у ворота, цупить очманілого господаря за полу кожуха чи свитки – і як не оре дядько ногами, як, опираючись, не чіпляється за двері, за останній кілок свого тину, – не pomoже нічого. Отак в’їде, задом наперед, у новий, тисяча дев’ятсот тридцятий, приїде до тям аж у колгоспі.

І тоді реготатиме втішений січень, кукукатиме дядькові у вічі білою зозулею:

– Ку-ку, дядьку! Ку-ку! З новим роком, ку-ку! Із житом-пшеницею, гуртовою пашницею! Сійся-родися, потій та трудися... Об’єднала, усупільнила земельку зима, не питаючи згоди дядьків, пройшлася біленьким плужком з краю в край та й засіяла снігом”. З цією картиною, в якій насильно, “задом наперед”, втягувано українського дядька в невідомо чий колгосп, може зрівнятися хіба що картина з іншого роману письменника – діалогії “Біль і гнів” (1974, 1980). Діалогія (у проблемному плані) ніби продовжувала роман попередній, але вкинула того дядька в інше пекло – війни з фашизмом. Тут, що-правда, на місце дядька поставлена автором єдина, що вціліла в спаленому фашистами селі, жінка Ганна Лавріненко. На її подвір’ї лежав убитий німець, вона впряглася, як у голоблі, в його закостенілі ноги, відволокла подалі з обійстя, а в його обгорілій касці-шоломі почала варити картоплю. “Отой шолом і привернув увагу військових, (які) в’їхали у спалене село вантажною машиною: двоє в кабіні, двоє у кузові, й одразу побачили Ганну, яка сиділа застигло над вогнищем. Військові були з фронтової газети, і один із них, наймолодший, аж шию витягнув, бо вгледів, у чому варить Ганна картоплю. Він одразу ж подумав, що обов’язково напише про жінку і шолом, він складав уже подумки фрази, красиві й гучні: про війну, про звитягу наших солдатів, про безсмертя народу.

А Ганна ні про що те не думала: Ганна просто вафлила картоплю”.

Втягнутий у колгосп дядько і застигла над обгорілим шоломом з картоплею Ганна – це той портрет дійсності ХХ століття, яку закручено в радянсько-фашистський апокаліпсис і яку навряд чи можна випалити колись із людської пам’яті. Але як її “протягнути” в літературу, якщо партійні цензори та редактори стоять над нею з сокирою? Письменник спробував для них уцідити (в романі “...І будуть люди”) трохи наркотичного лаку. “Минув голод, – писав він у фіналі роману, – згинув, як жакний сон, і вже потроху-потроху забувається, як виглядають діти з висохлими на трісочки руками і ногами, якими страшними можуть бути дорослі, налиті важкою мертвою водою. Забуваються гарби, вищерт натовчені трупами, широкі братські могили, політи ванном, і отой стогін до неба про хліб, що ним з дня у день, із місяця в місяць сходила українська земля”. Такими бадьоренькими словесами (зізнається А. Дімаров) він думав увести в оману рецензентів та редакторів і врятувати роман. Але не на тих натрапив. Висновок згаданого рецензента з компартійного Інституту був категоричним: у такому вигляді твір не може бути рекомендованим до друку. І його, видаючи 1964 р., не тільки покалічили, а й самого автора на якийсь час виштурхали з літератури. Змушений був зайнятися... геологією. Письменник, проте, за будь-яких умов здатний залишатися письменником: участь у геологічних експедиціях нашептала А. Дімарову дуже читабельний матеріал для “Поєми про камінь” (доповнений варіант – 2002). Трохи пізніше була воєнна повість “Постріли Уляни Кашук”, збірники “сільських”, “міських” та “містечкових” історій, але... Це були по-справжньому ліричні, запашні, сповнені іскристого гумору твори, однак стати далекобійною літературою їм не судилося. Бо ж у дечому поступалися насамперед роману “...І будуть люди”, який у непопсованому вигляді вдалося перевидати лише 2006 р. А дилогія “Біль і гнів”, з якої на рубежі 1970–1980-х років цензура теж вилучила не одну сотню сторінок тексту, теж потребувала нового перевидання. Про свої митарства в житті й літературі А. Дімаров повідав у згадуваних мемуарних спогадах “Прожити й розповісти”. Повідав, але, звичайно, не все: літературознавці завжди “знають” про письменника більше, ніж він сам про себе. А надто, коли той пись-

менник перебуває “в дорозі” і обіцяє прийти до читача з новими творами.

Уся таїна письменницької творчості, як знаємо, в пошуках форми. А форма – це стиль А. Дімаров намагався змінювати його зовнішні ознаки в кожному новому творі, але внутрішньо залишався таки незмінним: трохи реалістичної психоаналітики, трохи іронії, а загалом – прив’язаність до земних турбот і того барокового романтизму, без якого українська література не уявляє себе ще з часів пізнього Сковороди та молодших за нього Гоголя й Шевченка. “А над його селом, над милою серцю Тарасівкою у цей час гула шуфра-бура. Така завивала, що куди всім отим хуртовинам, хугам, буранам, куди отим хурделицям та завірюхам. Та збери з усього світу найлютіші вітри, спусти їх усіх разом із ланцюга – і то не доб’єшся такого! Хоч би ти й був самим Господом Богом” (“...І будуть люди”). “Поставив смажене м’ясо, графинчик з наливкою. Випили за упокій душі Леночки, стали закушувати. Їдять та й їдять, раптом друг каже: “Знаєш, Кирюшо, я так люблю Леночку, що без неї жити не можу. От відріжу шматочок, засмажу, з’їм і так легко на серці... Та ти їж, їж... Це ж стеженце Леноччине... Хочеш провідати Леночку?”... Виявляється, він поховав порожню труну, а тіло дружини зберігав у льодовнику. Одрізвав по шматочкові та щоденно й з’їдав...” (“Оксана з роду Яновських”, 2009). “Умри, Денис, краще не скажеш”, – прорік би відомий фаворит відомої імператриці Потьомкін про віхолу колективізації в Україні та спричинене нею людоїдство. У першому випадку маємо суто романтичне перетворення природної бурі в ідеологічну, а в другому – суто барокова ілюстрація формули англійського філософа часів раннього бароко Гоббса “Людина людині вовк” та відлуння її в Тичининій строфі “Терор” із збірки “Замість сонетів і октав”: “Звір звіра їсть”. Людину справді, ніби передбачав Гоббс, цілком (у роки ленінсько-сталінської колективізації) виведено з природного стану буття і вкинуто в “війну всіх проти всіх”. Як наслідок, і дедалі частіше стала з’являтися в нових творах письменника згадувана “пропаща сила”. Презентує її навіть новий, уже “незалежний” герой оповідання “Божа кара” (2009), якому дуже хотілося прислужитися людям “ною” правдою, а коли він зважився взяти участь у виборах сільського голови, то “порахували: два проценти за нього.

Вертався додому – руки од гніву труслилися: «Та пропадіть ви пропадом, щоб я підставляв за вас голову! Хочете жити в болоті – здихайте в болоті!»

Остання репліка дуже характерна для дімаровського способу в кількох словах чи реченнях зобразити характер людини не лише в її зовнішніх, а й внутрішніх, ментальних виявах. Скільки вже наговорено про недоречність експлуатувати в літературі так звану ненормативну лексику?! А. Дімаров інколи згадує й про неї, якщо інакше й справді не можна уявити якусь “курву”. Але є в нього й дивовижна здатність зобразити її таким словом, у якому ненормативність ніби й є, але насправді немає. Ось сцена з повсякдення одного “братнього” народу: “...З тайги... виткнулася конячина, впряжена в невеличкий візок, а на візкові отому сиділи два мужики, як чорти, зарослі густючими бородами, і, ще до нас не доїхавши, не привітавшись навіть, заходилися нас матюкати.

Це були не просто матюшники, а матюшники-віртуози, матюшники – народні артисти.

Спершу матюкалися соло: один гнув матюки, аж довкола темнішало, другий слухав його з явною насолодою та певною долею заздросів. А коли перший втомлювався, починав сольну партію другий.

Потім вони стали нас матюкати дуетом.

Скільки живу, а таких матюків віртуозних чувати не доводилось. Навіть на фронті. “Истинно русский мат” злітав аж під небо, гнув сосни донизу”.

Це, так би мовити, “низ” дімаровського бароко; говорити про те, як ним віками й до сьогодні засмічується людський простір, напевно чи треба. А “верх” того бароко, заправлений ще й добрячим романтизмом, чи не в іншій сцені з цитованої “Поєми про камінь”; у ній віддано належне (точніше – складено гімн!) приголомшливій красі таджицької дівчини, що з’явилася, як із дивної казки, перед очима втомлених тривалими переходами геологів: “Синющі очі, примхливим вигином брови, сліпучі зуби і тишина коса; кармінові губи, що не знають помади, й благородна смага, – де ви, художники, автори геніальних полотен, перед якими завмирили б по-божно покоління і покоління?

А може, це й краще, що вас тут немає? В розпачі жбурляли б ви бліді фарби свої, ламали б немічні пензлі, дерли б сіре, як смертна нудьга, полотно. І, засліплі навіки, вже не хотіли б нічого бачити.

– Зупиніть! – закричали ми в один голос...

– Здайте назад!.. Ще здайте!.. Ще... А тепер усі замріть і не дихайте!

Цього можна було й не казати: ми й так уже завмерли й не дихали. Дивилися все ще не вірячи, що отаке чудо може існувати на світі.

Те чудо не зникало, чудо стояло за кількома кроків од нас, як сонце, як гори, як дерева й будинки, як вода, що, витікаючи з каменю, вигравала веселкою. Граціозно схилившись, чудо підставляло під ту воду глека з довгою шийкою, і кожен із нас мимохіть подумав: якою ж смачною має бути вода в тому глекі!

І мало воно, оте чудо, такий гнучкий стан, що можна було втратити розум, той стан споглядаючи...

Григорій Максимович стогнав уже так, наче в нього розпочалися передчасні пологи...

– Григорій Максимович! Куди ви?

Не оглянувся навіть.

– Вона вже пішла, Григорій Максимович!

– Поїхали слідом, бо ще ожениться...

І ми повернули назад”.

...Згадуваний на початку Дж. Селінджер “вичерпався”, швидше всього, через те, що в “цьому світі” бачив лиш суцільне паскудство. “Якби в розпорядженні людини було навіть мільйон літ, – читаємо в його повісті “Над прірвою в житі”, – вона все одно не стерла б усе паскудство з усіх стін на світі”. А. Дімаров, попри те, що теж бачить у світі немало суто нашого паскудства (“втрачене покоління!”), помічає в ньому й ось таке диво, яке явилось йому в далекому Таджикистані. Тому він і “невичерпний” і настроюється на пошуки нових і нових життєвих див. За умов, коли літературу засмічено бозна-яким постмодерним непотребом, це обнадіює. Бо ж виявляється, що ще жива література, з якої є що процитувати, в якій діамантами можуть висвічувати слова про незнищенність людської краси на землі.